

Jolanta Piwowar

Funkcje prefiksów "prze-" i "roz-" w dwóch współczesnych słownikach języka polskiego

Prace Językoznawcze 2, 125-138

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Piwowar
Olsztyn

Funkcje prefiksów *prze-* i *roz-* w dwóch współczesnych słownikach języka polskiego

Fonctions des préfixes *prze-* et *roz-* dans deux dictionnaires contemporains de la langue polonaise

L'analyse de la fonction des préfixes *prze-* et *roz-*, faite d'après *Słownik języka polskiego* de W. Doroszewski et *Nowy słownik języka polskiego* de M. Bańko, nous fait constater que: 1. Dans le dictionnaire de Doroszewski il n'y a pas d'information sur la fonction de l'aspect du préfixe employé; 2. On trouve, dans les deux dictionnaires de mauvais exemples pour présenter les modifications sémantiques faites par les préfixes; 3. Certains verbes forment des relations peu typiques quant à l'aspect.

1. Uwagi wstępne

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie opisów funkcji prefiksów *prze-* i *roz-* zawartych w artykułach hasłowych **prze-** i **roz-**¹ zamieszczonych w dwóch współcześnie wydanych słownikach języka polskiego. Są to: *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (dalej: SJPD) oraz *Nowy słownik języka polskiego*² pod red. M. Bańki (dalej: NSJP).

Pierwszy z nich, największy ze wszystkich słowników polskich ostatniego półwiecza³, daje najpełniejszą, choć z pewnością trudno czytelną, charakterystykę polskich prefiksów. Ich opis w innych współczesnych słownikach języka polskiego,

¹ We współczesnym języku polskim funkcjonuje 17 niewątpliwie żywych prefiksów odczasownikowych: *do-*, *na-*, *nad(e)-*, *o-*, *ob(e)-*, *od(e)-*, *po-*, *pod(e)-*, *prze-*, *przy-*, *roz(e)-*, *u-*, *w(e)-*, *w(e)z-* // *w(e)s-*, *wy-*, *z(e)-* // *s-* // *ś-*, *za-*. Pozostałe prefiksy, dające się niekiedy zaobserwować w poszczególnych czasownikach, mają zastosowanie bardzo ograniczone. Do 17 podstawowych prefiksów rodzimych *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Pod red. R. Grzegorzyczkowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. Wyd. II, zmienione. Warszawa 1998, dodaje prefiks *współ-*, podobnie jak zapożyczone, ale mogące być podejrzewane o produktywność w polszczyźnie *re-* i *de(z)*. Pozostałe prefiksy języka polskiego (np. *przed-*), przede wszystkim prefiksy przejęte z języków obcych (np. *anty-*, *eks-*, *wice-*), mają bardzo ograniczone zastosowanie – do rzeczowników i przymiotników.

² W trakcie trwania prac redakcyjnych zmieniono tytuł tego słownika na *Inny słownik języka polskiego* PWN.

³ Wcześniejszy XX-wieczny słownik polski podobnej objętości, tzw. *Słownik warszawski* J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, nie zawiera w ogóle haseł opisujących przedrostki.

dla których stanowi on podstawę: *Słownik języka polskiego* PWN pod red. M. Szymczaka (dalej: SJP PWN), *Słownik poprawnej polszczyzny* PWN i *Mały słownik języka polskiego*, jest względem niego wtórny. Dlatego będę się do nich odwoływać tylko wyjątkowo.

Zawartość artykułów hasłowych opisujących prefiksy w SJPD porównam z odpowiednimi artykułami hasłowymi w drugim słowniku wybranym za podstawy: NSJP – we wstępnej wersji z 18 marca 1996 r. Słownik ten wybrałam głównie po to, by pokazać nowatorski sposób opracowania haseł, znacznie odbiegający od tradycyjnie stosowanych metod opisu materiału hasłowego w słownikach bazujących na SJPD, nastawiony na dużo łatwiejszy odbiór przez użytkownika. Wersja, którą analizuję, może różnić się znacznie od tej, która zostanie wydrukowana⁴.

⁴ Niniejszy artykuł powstał przed ukazaniem się *Innego słownika języka polskiego*. W trakcie prac redakcyjnych nad tomem, w którym ten artykuł został wydrukowany, udało mi się dołączyć ostateczną wersję haseł **prze-** i **roz-** zamieszczonych w *Innym słowniku języka polskiego* (zacytowane niżej w przypisie). Wypada też dodać, że zespół redakcyjny uwzględnił niektóre moje sugestie (przekazane za pośrednictwem prof. Zygmunta Saloniego) dotyczące sposobu opracowania obu haseł.

prze- 1 Częstkę **prze-** dodajemy do czasowników niedokonanych, aby utworzyć czasownik dokonany o tym samym znaczeniu (np. *przezczytać, przestraszyć*) lub o znaczeniu nieco zmienionym. Gdy **prze-** zmienia znaczenie czasownika, może wyrażać m.in.: 1.1 przebycie jakiejś odległości lub przestrzeni, np. *przebiec kilometr, przepłynąć rzekę*. 1.2 przemieszczenie kogoś lub czegoś albo przeniesienie czegoś na inną porę, np. *przewieźć meble, przejść na drugą stronę, przesunąć spotkanie*. 1.3 spędzenie czasu na czymś lub wytrwanie w jakimś stanie, np. *przeleżeć całe popołudnie, przeczekać burzę, przeżyć sto lat, przetrwać*. 1.4 przedzielenie czegoś czymś, np. *przeciąć materiał, przerwać nić*. 1.5 przeniknięcie czegoś przez coś, np. *przebić dziurę w murze, prześliznąć się przez łufcik*. 1.6 ułożenie czegoś z czymś na przemian lub pomieszczenie czegoś z czymś, np. *przełożyć ciasto konfiturą, przepleść nitki, przemieszać fikcję z prawdą*. 1.7 wykonanie czegoś na nowo, np. *przerysować plan, przedrukować książkę, przebudować dom, przemeblować pokój*. 1.8 ustanie jakiegoś działania lub stanu, np. *przebrzmieć, przekwitnąć*. 1.9 czynność zbyt długa lub zbyt intensywna, np. *przekarmić, przestodźić, przejeść się, przeleżeć się*. 1.10 całkowite ulegnięcie jakiemuś procesowi, np. *przemarznąć, przemoknąć, przerdzewieć*. 1.11 utratę lub zmarnowanie czegoś wskutek działania nazwanego czasownikiem niedokonanym, np. *przegrać majątek w karty, przegapić okazję*. 1.12 odniesienie czynności do wielu osób lub rzeczy, np. *przepłacać uczniów, przeliczyć pieniądze, przeliterować*. 1.13 czynność wykonywaną bez wyraźnego celu (w tym znaczeniu czasownik występuje z cząstką „się”), np. *przejsię się, przespacerować się*. 1.14 osiągnięcie przewagi nad kimś lub nad czymś pod takim względem, jaki wskazuje czasownik niedokony, np. *syn przerósł ojca, przekrzyknąć kogoś*. [...]

roz- czasem **ro*ze-** 1 Częstkę **roz-** dodajemy do czasowników niedokonanych, aby utworzyć czasownik dokonany o nieco zmienionym znaczeniu. **Roz-** wyraża m.in.: 1.1 wzajemne oddalenie się osób, przedmiotów lub ich części, np. *rozrzucić ulotki, rozłożyć parasol, rozpierchnąć się*. 1.2 podzielenie czegoś na części, umyślne lub nieumyślne, np. *rozbić butelkę, rozdrzeć płótno, rozprysnąć się*. 1.3 powiększenie czegoś, np. *rozbudować miasto, rozciągnąć sprężynę, rozrosnąć się*. 1.4 pełne rozwinięcie się jakiejś czynności lub jakiegoś procesu (w tym znaczeniu czasownik występuje z cząstką „się”), np. *rozpić się, rozgadać się, rozkwitnąć, rozboleć*. 1.5 wyczerpanie ilości lub liczby czegoś przez odniesienie czynności do wielu osób lub rzeczy, np. *rozdzielić żywność, rozdać prezenty*. 1.6 oswobodzenie kogoś lub czegoś od jakiejś rzeczy, np. *rozsiodłać konie, rozebrać się*. 1.7 usunięcie skutków czynności, którą nazywa czasownik niedokony lub jego dokonany odpowiednik, głównie z przedrostkiem **za-** lub **przy-**, np. *rozminować most, rozwiązać supel*. 1.8 moment początkowy czynności, np. *roześmiać się*. 2 **Roz-** tworzy od rzeczowników i przymiotników czasowniki dokonane, nazywające czynność, której zasięg się rozszerza, np. *rozwarstwić, rozpowszechnić*.

Artykuły hasłowe zostały bowiem później zanalizowane i zmienione przez zespół autorski.

Analizę obu przedrostków będę prowadzić według jednego schematu. Na początku w całości lub bardzo obszernych fragmentach (pominięte są tylko ustępy dotyczące innych typów derywacji niż tworzenie czasowników od czasowników) przytoczę artykuły hasłowe z SJPD i NSJP, a następnie poddam je krytycznej analizie, w której zwrócę uwagę przede wszystkim na to, jaki wpływ ma dany prefiks na aspekt derywatu (czyli jaki jest stosunek aspektu czasownika bazowego i derywowanego). Na końcu podam listę tych czasowników, w których – moim zdaniem – analizowane prefiksy pełnią funkcję czysto aspektową.

2. Zasady opracowania list czasowników, w których prefiksy *prze-* i *roz-* pełnią funkcję czysto aspektową

Opracowanie list czasowników, w których prefiksy *prze-* i *roz-* pełnią funkcję czysto aspektową przysparzało sporo trudności. Konieczna tu była indywidualna analiza semantyczna każdego niemal czasownika podejrzanego o to, że zawarty w nim prefiks pełni funkcję czysto aspektową. Okazało się bowiem, że funkcję tę pełnią czasami prefiksy tylko w wyspecjalizowanych znaczeniach. Wyraźniej problem ten zilustrują czasowniki z innymi prefiksami, np. *wykształcić*, *podzielić*, *zbić*, por. zdania:

- (1a) Długo *kształcił* syna, a kiedy go *wykształcił*, chłopak miał otwartą drogę do kariery.
- (1b) Na drodze ewolucji zwierzęta przystosowywały się i *wykształcały* (nie *kształciły*!) zachowania niezbędne do utrzymania się gatunków.
- (2a) *Dzielił* czekoladę, a kiedy już ją *podzielił*, poczęstował wszystkich obecnych.
- (2b) Karol *podziela* twoje poglądy.
- (3a) Tak go długo *bił*, aż *zbił* go na kwaśne jabłko.
- (3b) *Zbijał* skrzynkę z desek, ale nie mógł jej *zbić* do końca, bo ciągle coś nie pasowało.

Zależnie od znaczenia czasowników pokazanego w kontekstach, prefiksalne derywaty czasownikowe tworzą pary aspektowe z czasownikami bezprefiksalnymi – wtedy prefiksy pełnią funkcję czysto aspektową (zdania: (1a), (2a), (3a) bądź też tworzą pary aspektowe z sufiksalnie zróżnicowanymi względem nich derywatami – wtedy prefiksy pełnią funkcję modyfikacyjną, nie zmieniając wartości kategorii aspektu czasowników podstawowych (niedokonanych).

Odpowiedniości aspektowe istniejące między prefiksalnie zróżnicowanymi czasownikami (tworzącymi pary aspektowe) są znacznie mniej regularne od tych, jakie istnieją między parami aspektowymi czasowników zróżnicowanych sufiksalnie. Z reguły bowiem prefiksy pełnią nie tylko funkcję zmiany aspektu na

dokonany, lecz również modyfikują znaczenie czasownika pod innymi względami. Mogą także wpływać na własności konotacyjno-akomodacyjne czasowników derywowanych prefiksalnie⁵, np.: *zyć* → NP(nom) NP(acc), *doszyć* → NP(nom) NP(acc) NP(do gen), *naszyć* → NP(nom) NP(acc) NP(na acc), por. zdania:

- (4) Krawcowa *szyje* sukienkę.
- (5) Krawcowa *doszywa* kieszeń do marynarki.
- (6) Krawcowa *naszywa* łąkę na spodnie.

Jeśli do niektórych czasowników nieprzechodnich dodamy prefiksy, stają się one czasownikami przechodnimi. Prefiksy mogą też oddziaływać na zmianę rzędu np. z biernikowego na dopełniaczowy. Bywa też i tak, że prefiksy wprowadzają zróżnicowanie cechy przymnogości⁶ czasowników. Stosunki między parami takich czasowników układają się następująco: czasownik bezprzedrostkowy wymaga rzeczownika w bierniku liczby pojedynczej lub mnogiej, np. *podlewać kwiat* lub *kwiaty*, *budzić brata* lub *braci*, czasownik przedrostkowy natomiast wymaga stale biernika w liczbie mnogiej, np. *popodlewać kwiaty*, *pobudzić braci*. Wyczerpująca analiza tej problematyki wykracza poza cele niniejszego artykułu, dlatego uwzględniam ją w bardzo ograniczonym zakresie.

3. Prefiks *prze-*

Przedrostek *prze-* wprowadza kilkanaście różnorodnych typów modyfikacji znaczenia czasowników, które zostały opisane w SJPD i NSJP.

3.1. SJPD

prze- 1. «przedrostek uwydatniający następujące częstsze odcienie znaczeniowe w tematach czasowników, z którymi się łączy»:

- a) «przebycie, ogarnięcie przestrzeni czynnością (dzianiem się czego), wyrażoną przez czasownik podstawowy» Np.: *przebiec*, *przebrnąć*, *przechodzić*, *przeczołgać się*, *przefrunąć*, *przeagalopować*, *przejsć*, *przemaszerować*, *przemknąć*, *przewieść*, *przewieźć*.
- b) «przeniknięcie przedmiotu, przekroczenie linii, przeszkody, granicy czego, mijanie czego» Np.: *przebić*, *przebóść*, *przedtubać*, *przedmuchać*, *przedrążyć*, *przedziurawić*, *przekłuć*, *przeniknąć*, *przesączyć*, *przesiąknąć*, *przestąpić*, *przestrzelić*, *przeszyć*, *przeświecać*, *prześwietlać*.

⁵ Sposób zapisu tych własności przejęty został ze *Składni współczesnego języka polskiego* Z. Salonia, M. Świdzińskiego. Warszawa 1998.

⁶ Zob. M. Szupryczyńska: *Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przybiernikowych*. Warszawa–Poznań 1973, s. 65.

- c) «podział przedmiotu na części (zwykle dwie)» Np.: *przeciąć, przedzielić, przegrodzić, przetamać, przepierzyć, przepołować, przerać, przetrząść, przesić, przesić.*
- d) «przeniesienie na inne miejsce, zmiana celu przestrzennego, kierunku» Np.: *przeplacować, przekwaterować, przemieścić, przenieść, przepompować, przeprowadzić, przesadzić, przesiąść, przesiadzić, przesunąć, przeszczepić, przetoczyc, przetransportować, przeweksłować.*
- e) «zmiana położenia względem pionu, poziomu i innych kierunków orientacyjnych» Np.: *przechylić, przegiąć, przekrzywić, przewalić, przewrócić.*
- f) «nadanie kierunku od siebie, oddalenie czego» Np.: *przegnać, przegonić, przepędzić, przepłoszyć.*
- g) «pomieszanie czego, uczynienie elementami wspólnej całości» Np.: *przemieszać, przepleść, przetkać.*
- h) «defekt w realizacji, czynności, dzianiu się czego» Np.: *przeoczyć, przestyszyć się, prześlepić.*
- i) «doprowadzenie czynności do końca, skutku, celu» Np.: *przebudzić, przeczytać, przedyskutować, przeegzaminować, przejednać, przekląć, przeleknąć się, przestawić, przestraszyć, przestudiować, prześpiewać, przetłumaczyć.*
- j) «ogarnięcie czynnością kolejno różnych przedmiotów, aż do wyczerpania zakresu» Np.: *przebadać, przeciosać, przedusić, przegnieść, przeliczyć, przepytac.*
- k) «spędzenie czasu na czym» Np.: *przebalować, przebaraszkwować, przeczekać, przedrzemać, przedumać, przegwarzyć, przeleżeć, przemedytować, przepracować, przesiadzić, przestłużyć, przetrwać.*
- l) «ustanie, przeminięcie czynności lub stanu» Np.: *przegniewać się, przekwitnąć, przebrzmieć, przedźwięczyć, przeboleć, przeminać, przesumieć.*
- ł) «dokonanie czynności powtórnie, na nowo, często w odmienny sposób» Np.: *przebudować, przedrukować, przebarbować, przekalkować, przemalować, przemierzyć, przemurować, przemyśleć, przepakować, przepisać, przerobić, przerozdzić się, przedzierzgnąć się, przetasować, przewać.*
- m) «uintensywnienie czynności ponad jej zwykłe granice, połączone często z osiągnięciem skutków nie zamierzonych, niekorzystnych» Np.: *przechwalić, przeciążyć, przecenić, przeczulić, przedawnić, przedać, przegrzać, przejaskrawić, przekarmić, przekroczyć, przekwasić, przeludnić, przetadować, przepalić, przepętnić, przepiec, przepłacić, przestodzić, przesolić, przetrenować.*
- n) «osiągnięcie przewagi, większego stopnia nasilenia względem czego» Np.: *przechytrzyć, przeforsować, przegadać, przegłosować, przekrzywić, przekupić, przemoc, przeprzeć, przerosnąć.*
- o) «strwonienie, zmarnowanie czego jako skutek czynności, wyrażonej w czasowniku podstawowym» Np.: *przefrymarczyć, przegrać, prehandlować, przejeść, przepić, przetrwonić.*

p) «sięganie do przyszłości, do racji ukrytych» Np.: *przeczuć, przejrzyć, prze-
niuchać, przepowiadać, przesądzić, przestrzec, przewidzieć.* (...)

3.2. NSJP

prze- 1 Przedrostek **prze-** dodajemy do czasownika niedokonanego, aby utworzyć czasownik dokonany o tym samym znaczeniu (NP *...przeczytać... ...przestraszyć*) lub o znaczeniu zmienionym przez znaczenie przedrostka. Przedrostek **prze-** wyraża m.in.:

1.1 przebycie czegoś. NP *...przebiec kilometr... ...przepłynąć rzekę.*

1.2 spędzenie czasu nad czymś. NP *...przeleżeć całe popołudnie... ...przeczekać burzę... ...przeżyć sto lat.*

1.3 przedzielenie czegoś czymś lub przeniknięcie czegoś przez coś. NP *...prze-
ciąć materiał... ...przebić dziurę w murze... ...przemoczyć buty.*

1.4 przeniesienie kogoś lub czegoś w inne miejsce. NP *...przewieźć meble...
...przesunąć spotkanie.*

1.5 ułożenie czegoś z czymś na przemian lub pomieszanie czegoś z czymś. NP *...prze-
tłożyć ciasto konfiturą... ...przepleść nitki... ...przemieszać fikcję z prawdą.*

1.6 wykonanie czegoś na nowo, czasem według jakiegoś wzoru. NP *...przeliczyć
pieniądze... ...przerysować plan... ...przedrukować książkę.*

1.7 przekształcenie czegoś w takim zakresie, jaki wskazuje czasownik niedoko-
nany. NP *...przebudować dom... ...przemeblować pokój.*

1.8 złe wykonanie czegoś. NP *...przejeździć się... ...przesztyścić się.*

1.9 ustanie jakiegoś działania lub stanu. NP *...przebrzmieć... ...przekwitnąć.*

1.10 czynność nadmiernie intensywną. NP *...przekarmić... ...przesłodzić... ...prze-
jeść się.*

1.11 utratę lub zmarnowanie czegoś wskutek działania nazwanego czasownikiem
niedokonanym. NP *...przegrać majątek w karty... ...przegapić okazję.*

1.12 odniesienie czynności kolejno do wielu osób lub rzeczy. NP *...przepyta-
ć uczniów... ...przeliczyć zebranych.*

1.13 czynność wykonywaną bez wyraźnego celu. W tym znaczeniu czasownik
występuje z cząstką „się”. NP *Pójdę się przejść.*

1.14 osiągnięcie przewagi nad kimś lub nad czymś pod takim względem, jaki
wskazuje czasownik niedokonany. NP *Syn przerósł ojca... ...przekrzyczeć kogoś.*

1.15 działania dotyczące przyszłości. NP *...przeczuć... ...przewidzieć.* (...)

3.3. Komentarz

Hasło SJPD jest w tym wypadku bardzo skomplikowane. W NSJP uwzględ-
nione zostały podobne modyfikacje znaczeniowe, jednak w sposób wyraźnie
uproszczony. Sporo tych uproszczeń zostało przejętych ze SJP PWN. NSJP powtarza

wszystkie typy modyfikacji opisanych w SJP PWN, dodając do nich jeszcze trzy inne (nie opisane w SJP PWN): 'odniesienie czynności kolejno do wielu osób lub rzeczy', 'czynność wykonywaną bez wyraźnego celu' oraz 'osiągnięcie przewagi nad kimś lub nad czymś pod takim względem, jaki wskazuje czasownik niedokonany'.

W SJPD i NSJP uwzględnione zostały podobne modyfikacje, jakie wprowadza prefiks *prze-* w tematach czasowników, z którymi się łączy: **1a) – 1.1, 1b) i c) – 1.3, 1d) – 1.4, 1g) – 1.5, 1h) – 1.8, 1j) – 1.12, 1k) – 1.2, 1l) – 1.9, 1f) – 1.6 i 1.7, 1m) – 1.10, 1n) – 1.14, 1o) – 1.11, 1p) – 1.15**. W NSJP brakuje typów modyfikacji opisanych w SJPD w podpunktach **1e)** 'zmiany położenia względem pionu, poziomu i innych kierunków orientacyjnych', **1f)** 'nadania kierunku od siebie, oddalenia czegoś', **1i)** 'doprowadzenia czynności do końca, skutku, celu'. NSJP dodaje zaś (do wymienionych w SJPD) typ modyfikacji (pkt **1.13**) polegający na komunikowaniu, że 'czynność wykonywana jest bez wyraźnego celu'.

Innowacje w NSJP wprowadzone do artykułu hasłowego opisującego funkcje prefiksu *prze-* (w porównaniu z zawartością analogicznego artykułu hasłowego w SJPD) nie zawsze są uzasadnione.

I tak np. dwa typy modyfikacji opisanych w NSJP 'wykonanie czegoś na nowo, czasem według jakiegoś wzoru' oraz 'przekształcenie czegoś w takim zakresie, jaki wskazuje czasownik niedokonany' można śmiało połączyć i opisywać jako jeden typ (tak jak w dawniejszych słownikach).

Przykłady czasowników *przejeździć się, przestyszczyć się* traktowane są jako formacje zleksykalizowane (martwe), więc modyfikację znaczenia polegającą na 'złym wykonaniu czegoś' można usunąć z artykułu hasłowego opisującego funkcje prefiksu *prze-*.

Ograniczony jest zasięg modyfikacji opisanej jako ustanie jakiegoś działania lub stanu (por. *przebrzmieć, przekwitnąć*), ponieważ przedrostek *prze-* może mieć znaczenie dokładnie odwrotne (por. *przetrwąć*).

Modyfikację opisaną w NSJP jako 'przedzielenie czegoś czymś lub przeniknięcie czegoś przez coś' (sposób opisu przejęty z SJP PWN) trzeba by rozbić na dwie odrębne modyfikacje, ponieważ 'przedzielenie czegoś' i 'przeniknięcie czegoś' przez coś są niewspółmierne względem siebie. Postuluję tutaj przywrócenie takiego sposobu opisu, jaki zawarty jest w SJPD.

Można śmiało także pominąć w opisie funkcji prefiksu *prze-* zbędną moim zdaniem modyfikację znaczenia czasowników polegającą na komunikowaniu, że 'czynność wykonywana jest bez wyraźnego celu', ponieważ brakuje tu seryjności (por. *przejsć się*).

Chyba zbędny w artykule hasłowym w NSJP jest również punkt, w którym opisana jest modyfikacja wyrażająca to, że 'działania dotyczą przyszłości'. Czasowniki *przeczuć, przewidzieć* trzeba traktować indywidualnie.

Przykłady czasowników ilustrujące opisywane w artykułach hasłowych (w SJPD i NSJP) typy modyfikacji wprowadzanych przez prefiks *prze-* są na ogół trafnie dobrane. Pewne wątpliwości interpretacyjne nasuwają się tylko w stosunku do dwóch czasowników: *przestawić* i *przegadać*. Pierwszy z nich wymieniony został w dwóch różnych podpunktach (w SJPD) artykułu hasłowego: **1d**) oraz **1i**). Drugi zaś wymieniono, co prawda, tylko w jednym podpunkcie (**1n**), ale równie dobrze czasownik ten można by wymienić wśród przykładów, w których prefiks *prze-* wprowadza modyfikację opisaną w podpunkcie **1k**) wyrażającą «spędzenie czasu na czym», por. zdanie: (36) *Twoja żona pół dnia przegadała z sąsiadką*. Opisane różnice interpretacyjne świadczą o wieloznaczności niektórych derywatów czasownikowych z prefiksem *prze-*.

W SJPD nie ma żadnej informacji o wpływie prefiksu *prze-* na wartość kategorii aspektu czasowników bezprefiksalnych, z którymi się ten prefiks łączy. W NSJP natomiast uwzględniono tę cechę prefiksu *prze-* oraz dodano informację o jego czysto aspektowej funkcji.

Interesujące z punktu widzenia aspektologicznego są niektóre czasowniki wymienione (w SJPD) w analizowanym artykule hasłowym. Chodzi tu o te czasowniki, których bezprefiksalne podstawy są dokonane, a dodany do nich prefiks *prze-* nie wpływa na zmianę ich aspektu, np.: *prze-siąknąć*, *prze-strzelić*, *prze-siąść*, *prze-minąć*, *prze-kupić*. Nie można również pominąć niedokonanych czasowników prefiksalnych zawierających podstawy, na które prefiks *prze-* (oraz inne prefiksy) nie oddziałują pod względem aspektowym. Są to czasowniki: *przeświecać*, *prześwietlać*, *przepowiadać*.

Ważny dla naszej analizy jest czasownik *przechodzić*⁷. Zależnie od znaczenia, możemy go interpretować jako czasownik niedokonany lub dokonany, por. zdania:

- (7) Dziecko *przechodzi* przez ulicę (*ndk*).
- (8) Dziecko *przechodzi* łagodnie ospę i różyczkę (*ndk*).
- (9) Jeszcze jedną zimę *przechodzi* w tym starym palcie (*dk*).

Analiza pokazuje, że prefiks *prze-* pełni złożoną funkcję: raz modyfikuje tylko znaczenie niedokonanej podstawy, innym razem modyfikuje znaczenie podstawy, jednocześnie zmieniając jej aspekt (tworzy dokonany derywat). Zróżnicowanie znaczenia ściśle powiązane ze zróżnicowaniem wartości kategorii aspektu czasownika *przechodzić* (por. zdania (7) i (8) ze zdaniem (9)), wskazuje, iż mamy tu do czynienia z różnoaspektowymi homonimami.

⁷ Takimi właściwościami charakteryzują się wszystkie derywaty prefiksalne zawierające podstawę *chodzić*. Podobnie rzecz się ma z innymi czasownikami zawierającymi podstawę zaliczaną do tzw. czasowników ruchu, np.: *nosić*, *wozić*, *tazić* itp.

3.4. Prefiks *prze-* w funkcji czysto aspektowej

Zanotowałam 23 czasowniki, w których prefiks pełni funkcję czysto aspektową:

przebałykować *dkIV*
 przeczytać *dkI*
 przededefilować *dkIV*
 przedestylować *dkIV*
 przefacjendować *dkIV*
 przefrymarczyć *dkVIb*
 przekalkować *dkIV*
 przekartkować *dkIV*
 przeliterować *dkIV*
 przenicować *dkIV*
 przenocować *dkIV*
 przerafować *dkIV*
 przstraszyć *dkVIb*
 przestudiować *dkIV* (II studiować w zn. 'przeczytać co dokładnie')
 przeszmulgować *dkIV*
 przeszwarcować *dkIV*
 przetłumaczyć *dkVIb*
 przetransformować *dkIV*
 przetransliterować *dkIV*
 przetransponować *dkIV*
 przewertować *dkIV*
 przezimować *dkIV*
 przeżegnać *dkI*

4. Prefiks *roz-*

W NSJP opisano szczegółowiej niż w SJPD typy odcieni znaczeniowych, które wprowadza przedrostek *roz-*.

4.1. SJPD

roz- 1. «przedrostek tworzący czasowniki (i inne wyrazy z nimi związane) pochodne od innych czasowników (często także od wyrazów nie będących czasownikami), z nadaniem lub uwydatnieniem następujących ważniejszych odcieni uzupełniających znaczenie wyrazu podstawowego»:

a) «ruch przestrzenny, ułożenie czego w różnych kierunkach względem jakiegoś jednego punktu wyjściowego (często w połączeniu z „się”)»
 Np.: *rozbiec się, rozchodzić się, rozejść się, rozjechać się, rozmieścić, rozwieźć.*

b) «dzielenie czegoś na części, niekiedy z ujęciem przestrzennym od środka w różnych kierunkach» Np.: *rozbić, rozciąć, rozczepić, rozczesać, rozczłonkować, rozćwiartować, rozdzielić, rozdrob(n)ić, rozgryźć, rozkroić, rozkruszyć, rozkręcić* (np. szyny), *rozłamać, rozłączyć, rozłupać, rozplatać, rozpołować, rozpylić, rozrąbać, rozsiekać, rozszczepić, roztluc, roztrzaskać, rozwalić*.

c) «wyczerpanie zasobu czegoś nadmiernym powtarzaniem czynności, zwykle względem różnych przedmiotów lub przez różne podmioty» Np.: *rozchwytać, rozczęstować, rozdać, rozkraść, rozkupić, rozprzedać, rozrabować, roztrwonić*.

d) «oswobodzenie od stroju, jego części, oporządzenia, czegoś krępującego» Np.: *rozdziąć, rozkietnać, rozkuć, rozkulbaczyć, rozpętać, rozsiodłać*.

e) «usunięcie skutków czynności oznaczonej przez podstawę słowotwórczą» Np.: *rozfryzować, rozgmatwać, rozhartować, rozkryć, rozkurczyć, rozplatać, rozwiązać, rozwikłać*.

f) «zwiększenie zasięgu przestrzennego, objęcie większego zakresu» Np.: *rozbudować, rozciągnąć, rozgłosić, rozkrzewić, rozmnożyć, rozpęcznieć, rozplotkować, rozpostrzeć, rozprzestrzenić, rozrósć się*.

g) «zaczęcie czynności, dziania się połączone z ich uintensywnieniem (często w połączeniu z się)» Np.: *rozboleć, rozchorować się, rozbawić się, rozgniewać, rozgorzeć, rozhuścić, rozkwitnąć, rozpędzić się, rozweselić, rozzłościć*. [Przykłady czasowników utworzonych od rzeczowników i przymiotników, często o charakterze formacji doraźnych, indywidualnych, zwykle w znaczeniu: uczynić jakim, podobnym do czego (dołączają się tu także odcienie omówione w zn. 1)]: *rozczudnić, rozogólnić, rozpotężnić, rozrzewnić, rozszczególnić, rozwielenić, rozanielić, rozgałęzić, rozkapturzyć, rozkonarzyć, rozkropić, rozposażyc, rozwiósnić*. (...)

4.2. NSJP

roz-, forma wokaliczna **ro•ze-**. 1 Przedrostek **roz-** dodajemy do czasownika niedokonanego, aby utworzyć czasownik dokonany o zmienionym znaczeniu. Przedrostek **roz-** wyraża m.in.:

1.1 wzajemne oddalenie się osób, przedmiotów lub ich części. NP *Rozjechali się po całym świecie... ...rozzucić ulotki*.

1.2 podzielenie czegoś na części, umyślne lub nieumyślne. NP *...rozkruszyć skałę... ...rozbić butelkę*.

1.3 powiększenie czegoś. NP *rozbudować miasto... ...rozciągnąć sprężynę... Drzewa się rozrosły*.

1.4 stopniowe rozwijanie się czynności. NP *...rozpić się... ...rozkwitnąć*.

1.5 wyczerpanie ilości lub liczby czegoś. NP *...rozdzielić żywność... ...rozdać prezenty*.

1.6 oswobodzenie kogoś lub czegoś od jakiejś krępującej rzeczy. NP ...*rozsiodłać konie...* *rozebrać się*.

1.7 usunięcie skutków czynności, którą nazywa czasownik niedokonany lub jego dokonany odpowiednik, głównie z przedrostkiem *za* lub *przy*. NP ...*rozminować most...* ...*rozwiązać supel*.

1.8 końcowy efekt czynności. NP ...*rozklepać*.

1.9 moment początkowy czynności. NP ...*roześmiać się*.

2 Przedrostek **roz-** tworzy od rzeczowników i przymiotników czasowniki dokonane, nazywające czynność, której zasięg się rozszerza. NP ...*rozwodnić...* ...*rozwarstwić...* ...*rozpowszechnić*.

4.3. Komentarz

Na początku zwróćmy uwagę na poprawkę redakcyjną: artykuł hasłowy opisujący prefiks *roz-* w SJPD nie zawiera informacji o istnieniu wokalicznej formy tego prefiksu (*roze-*), choć wymieniono w nim czasownik *roze-jść się*. Podaje natomiast odrębny artykuł hasłowy:

roze- fonetyczny obocznik *roz-* w formacjach takich jak: *rozebrać*, *rozedrgać*, *rozedrzeć*, *rozeznać*, *rozebrać*, *rozejrzeć się*, *rozetkać się*, *rozemknąć*, *rozepchać*, *rozerwać*, *rozerznąć*, *rozeschnąć się*, *rozestać*, *rozespać się*, *rozewrzeć*, *rozeznać*; daw. także: *rozestąpić się* (SŁOW.), *rozegrzać się* (WĘG.).

Co ciekawe, SJP PWN dokładnie powtarza to rozwiązanie. NSJP standardowo podaje wariant prefiksu *z e*.

Jeśli idzie o kwestie zasadnicze, to NSJP powtarza wszystkie modyfikacje wnoszone przez przedrostek *za* SJPD: **1a) – 1.1, 1b) – 1.2, 1c) – 1.5, 1d) – 1.6, 1e) – 1.7, 1f) – 1.3, 1g) – 1.4**). Wydaje się, że wszystkie wprowadzone są przekonująco i znajdują należyte potwierdzenie w moim materiale. Zmiany wprowadzane w NSJP na pewno mają na celu uproszczenie sformułowań. Zmiana definicji: «ruch przestrzenny, ułożenie czego w różnych kierunkach względem jakiegoś jednego punktu wyjściowego (często w połączeniu z *się*)» na „wzajemne oddalenie się osób, przedmiotów lub ich części” to wyraźna zmiana na gorsze, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę nie tylko przykłady wykorzystane w NSJP *rozjechać się* i *rozrzucić*, ale i inne: *rozsypać* czy *roztawić*.

Ponadto warto zwrócić uwagę na kilka elementów analizy.

Tak więc wśród przykładów czasowników ilustrujących typy modyfikacji wprowadzanych przez prefiks *roz-* niestandardowo wymieniona została w SJPD

jedna para aspektowa: *dk rozejść się* – *ndk rozchodzić się*⁸. Prefiks tworzy więc derywat niedokonany. Ponadto w artykule hasłowym SJPD opisującym prefiks *roz-* wymieniono trzy dokonane prefiksalne derywaty od dokonanych podstaw: *roz-dać*, *roz-kupić*, *roz-przedać*, a w NSJP dwa: *roz-dać* i *roz-rzucić*. Interesujący pod względem aspektowo-słowotwórczym jest czasownik *rozprzedać*. Zawiera on archaicznie dziś brzmiącą dokonaną (bo zawierającą prefiks) bazę *przedać*. Obecnie używany jest równoznaczny semantycznie z nią podwójnie prefigowany derywat *sprzedać*, jednak derywaty utworzone za pomocą innych prefiksów nie są prefigowane potrójnie, lecz tylko podwójnie (w stosunku do historycznej dokonanej podstawy *dać*), np.: **roz-s-prze-dać*, **wy-s-prze-dać*. W obu słownikach widać więc ich ogólne tendencje: nieuwzględnianie funkcji lub współfunkcji aspektowej w SJPD i zbytne eksponowanie jej w NSJP. Z punktu widzenia synchronicznego *rozprzedać* to dokonany derywat od czasownika dokonanego, i to wielokrotny.

Zbyt powierzchowny stosunek do zagadnień aspektu przejawia się także i w redakcji hasła w NSJP, który – jak zwykle – uwzględnia jego współfunkcję aspektową. W punkcie 1.4 mamy przykłady w aspekcie dokonanym, a definicję – w niedokonanym: „stopniowe rozwijanie się czynności. NP ...*rozpić się*... ...*rozkwitnąć*”. Dużo zręczniejsze byłoby tu sformułowanie „osiągnięcie fazy pełnego rozwoju procesu” albo „rozpoczęcie procesu w fazie intensywnej”.

Niesłusznie też chyba NSJP pomija dwukrotnie powtórzoną w SJPD informację, że przedrostek *roz-* występuje „często w połączeniu z *się*”, choć artykuł hasłowy zawiera odpowiednie przykłady: *Rozjechali się po całym świecie... Drzewa się rozrosły*. Taka funkcja prefiksu jest na tyle rozpowszechniona i ważna, że trzeba by ująć ją w odrębnym znaczeniu, np.: „Za pomocą przedrostka *roz-* wraz z cząstką *się* tworzymy od czasowników niedokonanych czasowniki dokonane, oznaczające osiągnięcie znacznej intensywności wykonywania czynności. NP ...*rozgadać się*... ...*rozgościć się*... ...*rozegrać się*”.

NSJP wymienia trzy funkcje, których w SJPD nie było. Pomińmy niezbyt zręczne sformułowanie opisujące derywację nie od czasownika (pkt 2) i ograniczmy się do dwóch odczasownikowych, uwydatniających: końcowy efekt czynności (pkt 1.8) i moment początkowy czynności (pkt 1.9). Pierwsza z nich wskazywać by mogła na podstawową aspektową funkcję prefiksu (efektywne zakończenie procesu), druga – na jego funkcję inchoatywną. Tylko przykłady wskazują, jak się wydaje, na to, że prefiks również modyfikuje znaczenie: w pierwszym wypadku – w sposób zgodny z funkcją opisaną w punkcie 1.1 (ruch w różnych kierunkach),

⁸ Czasownik *rozchodzić się*, tak jak większość derywatów zawierających podstawę *chodzić*, możemy interpretować jako różnoaspektowe homonimy, np.:

(a) Z kuchni *rozchodziły się* smakowite zapachy (*ndk*).

(b) Turystki *rozchodziły się*, bo od długiej jazdy zdrętwiały im nogi (*dk*).

w drugim – zgodnie z funkcją z punktu 1.4 (rozpoczęcie procesu w fazie intensywnej), bo *roześmiać się* znaczy więcej niż ‘zacząć się śmiać’.

4.4. Prefiks *roz-* w funkcji czysto aspektowej

Choć prefiks *roz-* nie ma w zasadzie funkcji czysto aspektowej, w bazie danych zanotowałam siedem czasowników, których odpowiednik dokonany zawiera ten prefiks. Decyzję taką podjęłam w wypadkach, gdy prefiks wnosi wprawdzie modyfikację znaczeniową, ale para jest podana w materiale jednoznacznie: słowniki notują tylko jeden dokonany odpowiednik prefiksalny czasownika niedokonanego bez prefiksu:

rozczłonować *dkIV*

rozentuzjzmować się *dkIV*

rozkołportować *dkIV*

roznegliżować *dkIV*

rozpanoszyć się *dkVIb*

rozpropagować *dkIV*

rozzłościć *dkVIId'*

5. Charakterystyka fleksyjna czasowników, w których prefiksy *prze-* i *roz-* pełnią funkcję czysto aspektową

Prefiksy *prze-* i *roz-* należą do grupy prefiksów o niskiej produktywności w tworzeniu derywatów czasownikowych, w których prefiks pełni funkcję czysto aspektową. Zanotowałam 23 takie czasowniki z prefiksem *prze-* i tylko 7 czasowników z prefiksem *roz-*⁹.

Na liście czasowników, w których prefiks pełni funkcję czysto aspektową, znalazły się czasowniki z grup tematowych (podział Tokarskiego – według innych słowników PWN):

Grupa tematowa	Czasowniki z prefiksem <i>prze-</i>	Czasowniki z prefiksem <i>roz-</i>
I	2	—
IV	18	5
VI	3	2

⁹ Inne prefiksy tworzą liczniejsze grupy derywatów, w których pełnią funkcję czysto aspektową: *wy-* (ok. 200 czasowników), *za-* (ok. 360 czasowników). W pełnieniu tej funkcji wyspecjalizował się prefiks *z-* (*ze-*, *s-*, *ś-*) – ok. 900 czasowników, a zaskakujące dla mnie było to, że funkcji czysto aspektowej nie pełni prefiks *w-*.

Wyjątkową podatnością na łączenie się z prefiksami w funkcji czysto aspektowej charakteryzują się bezprefiksalne podstawy czasownikowe z grupy IV (najliczniej reprezentowane na liście). Czasowniki z tej grupy łączą się ze wszystkimi prefiksami pełniącymi funkcję czysto aspektową: *na-* (ok. 10), *o-* (ok. 30), *ob(e)-* (1), *po-* (ok. 40), *prze-* (ok. 20), *przy-* (2), *s-* (*z-*, *ze-*, *ś-*) (ok. 540), *u-* (ok. 70), *wy-* (ok. 150), *za-* (ok. 210). Suma wystąpień wszystkich dokonanych prefiksalnych derywatów czasownikowych z tej grupy daje ponad trzy czwarte całej listy.

6. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pozwoliła sformułować ogólne wnioski dotyczące semantyczno-aspektowych funkcji prefiksów, jak również pokazała niekonsekwencje i usterki w opracowaniu haseł słownikowych (nie jest to bez znaczenia z punktu widzenia leksykograficznego). Ogólne wnioski wypływające z przeprowadzonej analizy zawartości artykułów hasłowych dadzą się sformułować w kilku punktach:

1. Artykuły hasłowe w SJPD (opisujące prefiks *prze-* i *roz-*) nie zawierają informacji na temat aspektowej funkcji prefiksu.

2. Nie zawsze trafnie w obu słownikach dobrane są przykłady czasowników ilustrujące modyfikacje znaczeniowe wprowadzane przez prefiksy, ponieważ prefiksy nierzadko wprowadzają wieloznaczność derywatów, które tworzą.

3. Niektóre czasowniki i podstawy czasownikowe wymienione w SJPD i NSJP tworzą nietypowe relacje aspektowe. Wiąże się to często ze zróżnicowaniem funkcjonalnym podstaw czasownikowych (jedne są integralnymi czasownikami, inne występują wyłącznie z przedrostkami).